

Türküstan

www.turkustan.az

Aydın Qasımlı

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bizim yazar

(əvvəli ötən sayımızda)

Farabinin sayəsində məntiq Şərqdə müstəqil bir elm sahəsinə çevrilmiş, İslam dünyasının böyük mədəniyyət mərkəzlərinə yayılma imkanı bulmuşdu. Farabi məntiqinin sağlam və orijinal olduğunu bütün tarixçi alimlər qəbul etmişlər. Orta əsrin ən böyük yəhudi filosoflarından olan İbn Meymun Samuel Ben Tibbona yazdığı bir məktubunda göstərmişdi: "Məntiq mövzusunda Farabinin yazdığından başqasını oxumağı tövsiyə etmirəm. Çünki Farabinin bütün yazdıqları, xüsusilə də "Prinsiplər" kitabı nəfis bir ziyvət sūfəsədir" (Bax: Türk dünyası el kitabı, II cild, səh 466).

Ümumiyyətlə, filosof və məntiqçi Farabidən ilk yararlanan İbn Sina, Nizaməlmülk, Nəsrəddin Tusi, Nizami Gəncəvi və yəhudi filosofları olmuşdur. Yəhudi filosofları Farabi fəlsəfəsinin Avropaya keçişində önəmli rol oynamışdır. Onların vasitəsilə Farabinin təsiri Deskardeş, Spinoza, Kant və Berqsona qədər gedib çatmışdır. Xristian dünyasının qədim Yunan fəlsəfəsi ilə ciddi təması da başda Farabi olmaqla müsəlman filosoflarının əsərləri sayəsində olmuşdur. Farabinin Qərbə təsiri təkə təbiət fəlsəfəsi və məntiq sahəsində deyil, metafizika, din fəlsəfəsi, əxlaq və siyasət sahəsində də özünü göstərmişdir. Farabinin teizmlə bağlı görüşləri zaman-zaman Avropada blok şəklində iqtibas edilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Farabi məntiqə tərif verərək göstərir ki, məntiq sənəti əqli kamilləşdirən, idrakda insanı düzgün yola, həqiqətə yönəldən, insanı yanılmadan qoruyan, səhvə yol verib – vermədiyini yoxlayan və öyrədən qaydalar məcmusudur (Bax: Al-Farabi, Filososfskiye traktatı, Alma-Ata 1972, səh.118.)

Farabi təfəkkür qanunu olan məntiqi, dil haqqında elm olan qrammatika ilə müqayisə edərək yazır: "Məntiq, qrammatikaya uyğun gəlir. Belə ki, məntiq sənətinin əqlə və əqli məlumatlara nisbəti, qrammatikanın dilə və sözlərə nisbəti kimidir. Qrammatikanın sözlər haqqında bizə verdiyi qaydalar, məntiq elminin əqli məlumatlar haqqında bizə verdiyi qaydalar bənzəyir. Qrammatika hər hansı bir xalqın sözlərinə məxsus qaydalar verir, məntiq elmi isə bütün xalqların sözləri üçün ümumi olan müştəq qaydalar verir" (Bax: Al-Farabi, Filososfskiye traktatı, Alma-Ata 1972, səh.119).

Filosof daha sonra məntiqi əruz vəzni ilə müqayisə edərək yazır: "Məntiq əruz elminə də uyğun gəlir. Belə ki, məntiq elminin məlumatlara nisbəti əruzun şeir vəzinlərinə nisbəti kimidir. Əruz elminin şeir vəzinləri haqqında bizə verdiyi qaydalar mən-

mazlığa yol verməkdə Aristotelin vardır edən səbəbi, Aristotelin əsərlərini öyrənmək istəyənin möhtac olduğu məsələləri bilmək lazımdır.

Farabi Aristotela qədərki mövcud fəlsəfi məktəblərin adlarını sadalayaraq Pifaqorun (eradan əvvəl 580-500-cü illər), Kireni Aristippi (eradan əvvəl V əsr), "Stoizmi" (eradan əvvəl IV-II əsrlər), Diogeni (eradan əvvəl 404-323-cü illər), Pironu (eradan əvvəl 365-275-ci illər), Epikür tərəfdaşlarını və peripatetikləri xatırlatmış, fəlsəfenin özünə qədərki keçdiyi yola nəzarə salaraq göstərmişdir ki, fəlsəfə qədimdə İraq əhli olan Kəldanilərdə mövcud imiş. Sonra bu Misir əhlinə, ondan Yunanlara, daha sonra Süryanilərə və nəhayət İslam aləminə keçmişdir. Bu elmin bütün məzmununu öz ifadəsini Yunan dilində tapmış, sonra Süryani dilinə, daha sonra isə Ərəb dilinə çevirmişdir. Yunanlardan bu et-

mazlığa yol verməkdə Aristotelin vardır edən səbəbi, Aristotelin əsərlərini öyrənmək istəyənin möhtac olduğu məsələləri bilmək lazımdır.

Riyaziyyat elminin sahələri ayrı-ayrı alimlər tərəfindən müxtəlif cür təsnif edilmiş, əsasən onu hesab, həndəsə, astronomiya və musiqi kimi dörd qismə bölmüşlər. Farabi isə bunlarla yanaşı, optika və ağırlıq haqqındakı elmi də riyaziyyata daxil etmişdir (Bax: Al-Farabi, Matematiçeskiye traktatı, Alma-Ata 1972, səh. 17-35).

Farabi yaşadığı cəmiyyətin sinfi quruluşunu müəyyənləşdirərək göstərir ki, insanlar cəmiyyətdə tutduqları mövqeyə görə "tabe edənlər, tabe edilənlərə bölünür. Farabi insanları dünyagörüşlərinə görə də iki ana zümərə ayırır. Bunlardan biri Tanrıni, maddidən ayrı varlıqları, insanın xoşbəxtliyini təsəvvür və dərk edən seçkinlər zümresi, digəri isə bütün bunları təxəyyül gücü ilə anlayan geniş xalq kütləsidir. Bu iki

mayacaq alstrakt formadır. Fəal əql, bir tərəfdən yer nəfslərinin, digər tərəfdən isə torpaq, hava, su və od kimi dörd ünsürün varlıqları üçün səbəbdir. (Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.39.)

Farabi eminasiya nəzəriyyəsinə şərh dərək yazır: "Fəal əqllər maddədən təcrid olunmuş fəal bir əqlə başa çatır. Göylərin sayı burada qurtarır. Bütün mövcudat eminasiya yolu ilə Vahid Varlıqdan (yəni Tanrıdan-A.M) törənmişdir." Vahid Varlıq ilk səbəb, digər varlıqlar isə nəticədir. Nəticə öz varlığını ilk səbəbdən aldığı üçün ilk səbəbin mahiyyətini müəyyən dərəcədə təmsil edir. İlk səbəb öz mahiyyətini anlayır. Onun mahiyyəti bütün mövcud şeyləri təşkil etdiyi üçün, deməli o, bütün mövcud şeyləri anlaya bilir. Belə ki, əslində hər bir şey öz varlığını ilk Səbəbin varlığından alır. Materiya Tanrıdan çıxan

İkinci müəllim - Məşhur Türk filosofu Fərabə

Ümumiyyətlə, filosof və məntiqçi Farabidən ilk yararlanan İbn Sina, Nizaməlmülk, Nəsrəddin Tusi, Nizami Gəncəvi və yəhudi filosofları olmuşdur. Yəhudi filosofları Farabi fəlsəfəsinin Avropaya keçişində önəmli rol oynamışdır. Onların vasitəsilə Farabinin təsiri Deskardeş, Spinoza, Kant və Berqsona qədər gedib çatmışdır. Xristian dünyasının qədim Yunan fəlsəfəsi ilə ciddi təması da başda Farabi olmaqla müsəlman filosoflarının əsərləri sayəsində olmuşdur. Farabinin Qərbə təsiri təkə təbiət fəlsəfəsi və məntiq sahəsində deyil, metafizika, din fəlsəfəsi, əxlaq və siyasət sahəsində də özünü göstərmişdir. Farabinin teizmlə bağlı görüşləri zaman-zaman Avropada blok şəklində iqtibas edilmişdir

verilməsi haqqında" traktatında göstərmişdir ki, bunun üçün ilk növbədə fəlsəfədə mövcud olan məktəbləri, fəlsəfəni öyrənməyə başlamaq üçün lazım olan elmləri, fəlsəfəni öyrənməyin məqsəd güldüyü qayını, fəlsəfə ilə məşğul olanın seçdiyi yolu, fəlsəfə elminə yiyələnən adamı sarmış olan halı, Aristotel əsərlərinin məqsədini, Aristotel fəlsəfəsinin çox mənalılığını, onun əsərlərinin hər birində onu necə işlətdiyini, öz əsərlərində anlaşı-

ma yiyələnənlər onu mütləq surətdə hikmət, ən azamətli hikmət, onu qazanmağı və ona vərdiş etməyi isə "fəlsəfə" adlandırmışdılar. Bununla onlar azamətli hikmətə rəğbəti, onu sevməyi nəzərdə tuturdular.

Farabi davam edərək göstərirdi ki, qədimdə fəlsəfəyə " elmlər elmi, elmlər atası, hikmətlər hikməti, sənətlər sənəti" kimi baxırdılar. (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Al-Farabi, Loqiçeskiye traktatı, Alma-Ata 1975,

zümre insanı dərk etmə qabiliyyətinə görə bir-birindən fərqləndiyinə, yəni birinin ağıla, digərinin isə təxəyyülə əsaslandığından ağıl və hikmət sahibi olanların vəzifəsi xalq kütlələrini yetişdirmək və onlar üçün uyğun həqiqətləri təmin etməkdir" (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Al-Farabi, Filososfskiye traktatı, Alma-Ata 1972, səh.308-321)

Ağılla bağlı Fərabə göstərir ki, fəal əql maddədə olmamış və əsla ol-

nəticə olaraq və İlk Səbəb məsus xüsusiyətlərə yiyələnərək Tanrıni mahiyyəti, məzmunu olur (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Xeyrullayev M.M. Mirovzreniye Farabi i eqo znaçeniye V istorii filosofii, Taşkent 1967, səh.196. İzbranniye proizvedeniya mislileley stran Blijneqo i Srednoqo Vostoka, Moskva 1963, səh.169.)

Farabi Allahdan bəhs edərkən göstərir ki, Allah nə kütləyə, nə maddiyə, nə də aksidensiyaya malikdir. O, substansiyadan və aksidensiyadan ayrı mövcuddur. Farabi substansiyaya ulduzları, yer və onun hissələrini, su, daş, bitkilərin müxtəlif növlərini, heyvanları və hər bir heyvanın üzvlərini aid edir (Bax: Al-Farabi, Loqiçeskiye traktatı, Alma-Ata 1975, səh.158).

Maddə ilə formanın qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən Fərabə yazır: "Təbii cisimlərdən hər biri iki şeydən ibarətdir: onlardan biri çarpayının taxtası, digəri isə çarpayının quruluşu mislindədir. Taxta mislində olan şey maddə, onun quruluşu mislində olan şey isə formadır. Maddə elə bir təşəkküldür ki, forma ona istinad edir. Maddə olmadan formanın nə istinadı, nə də varlığı mümkünür. Maddənin varlığı formaya görədir. Əgər hər hansı bir forma mövcud olmasaydı, onda maddə də olmazdı" (Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.56)

Farabi yer üzündə nəfsin nəbatı, heyvani və insani kimi üç növünü qəbul etmişdir. Nəfsin nəbatı qüvvəsi qidalanma, inkişaf etmə və çoxalma vəzifələrini yerinə yetirir. Nəfsin heyvani qüvvəsi şəhvət, qəzəb kimi təhrikəci, xarici və daxili hissələrlə bağlı qavrayıcı olmaqla iki yerə bölünür. İnsani ruh isə əqlərlə və ya düşüncə qüvvədən ibarətdir. Özlərinə məsus ruhi qüvvələrlə bərabər, heyvan nəbatı, insan isə heyvani və nəbatı qüvvələrinə də malikdir. Müxtəlif ruh qüvvələrinin olmasına baxmayaraq ruh vahid mahiyyətdir.

Farabi ruhun bədənə qabaq mövcudluğunu deyən Platonu da, ruhun bədənə ayrı başqa bədənə keçdiyinə inanən filosofları da, tənqid edib göstərmişdir ki: "Ruhun nə Platon deyən kimi bədənə qabaq mövcudluğu mümkündür, nə də tənasüxçülər deyən kimi onun cəsəddən cəsədə keçməsi mümkündür". (Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.46)

(ardı gələn sayımızda)

Oxu, oxut, abunə ol!